

ISPARTA / YALVAÇ'TA UNUTULMAYA TERKEDİLMİŞ KIL HABA DOKUMACILIĞI*

Nuray YILMAZ*, Ebru ÇATALKAYA**

ÖZET

Bu bildiriye, Isparta ilinin Yalvaç ilçesinde günümüzde işlevini yitirmiş ancak geçmişte önemli bir yeri olan Kıl haba dokumacılığı incelenecektir. Çalışmada öncelikle kıl habanın tarihi gelişimi ele alınarak, çözgü hazırlama, dokuma işlemi, kullanım yerleri ve kullanılan araçlar ayrıntılı olarak açıklanacaktır. Bunun yanı sıra ulaşılabilen kıl haba dokuma örnekleri üzerinde en, boy, çözgü ve atkı sıklığı gibi teknik özellikleri belirlenecektir. Çalışmanın amacı unutulmaya yüz tutan kıl haba dokumacılığının var olan örneklerinin görsel ve teknik özelliklerinin belirlenerek yayınlanmasını sağlamaktır. Bir kültür mirası olarak Yalvaç Belediye Başkanı tarafından koruma altına alınan günümüze ulaşmış tek kıl haba tezgâhi incelenerek, dokumanın işlevsel özellikleri üzerinde durulacaktır. Çalışma, alan araştırmasından elde edilen verilerden yola çıkarak ele alınmıştır. Konu ile ilgili kaynak incelemesi, alan araştırmasından kaynak kişi anlatımı, kıl haba tezgâhi ve kıl haba dokuma örnekleri dikkate alınarak unutulmaya yüz tutan Yalvaç kıl haba dokumacılığının ilçeye gelişi, gelişimi ve yok oluşu gibi tarihsel gelişimi üzerinde durulacaktır.

Anahtar Sözcükler: Kıl Haba, Çuval, Yalvaç, Dokuma.

FORGOTTEN KIL HABA WEAVING IN YALVAC / ISPARTA

ABSTRACT

This paper examines kıl haba weaving, which played an important role in Yalvaç town Isparta in the past but has lost its importance nowadays. Along with the historical development of kıl haba, the paper will analyse in detail warping preparations, weaving practices, related tools and places where kıl haba is used. Furthermore, design features such as width, length, warping and filling will be exemplified on kıl haba samples. The aim of this study is to ensure that kıl haba, which is about to be forgotten, takes its place in literature by specifying design and technical features of existing kıl haba samples. The only kıl haba loom, a cultural heritage under protection of the Mayor of Yalvaç, will be examined and functional aspects of weaving will be determined. The study will be prepared by taking into consideration data obtained from field surveys. Kıl haba weaving, which has almost disappeared completely, will be analyzed in terms of its historical development, including its first appearance in the town, development and disappearance by taking into account review of literature on the subject, narration of resource persons derived from field survey, loom and examples of kıl haba weaving in Yalvaç.

Keywords: Kıl Haba, Sack, Yalvaç, Weaving

Giriş: Yalvaç Isparta iline bağlı ve Isparta'nın 105 km. kuzeydoğusunda bulunmaktadır. 1415 km² yüzölçümünü sahip ilçe çok eski bir yerleşim yeridir (Anonim: 24). Değişen ve gelişen teknolojiye bağlı olarak Anadolu'daki birçok yerleşim yerinde olduğu gibi Yalvaç ilçesinin yaşam biçiminde de değişiklikler meydana gelmiştir. Geçmişte insanların ekonomik ihtiyaçlarını karşılamak için önemli bir yere sahip olan kıl haba dokumacılığı günümüzde işlevini yitirmiş bulunmaktadır. Yüzyıllardır Türk kültürünün önemli bir figürü olan kıl haba, Yalvaç ve köylerinde 65'li, 70'li yıllara kadar devam etmiştir (Bayram vd. 2012). Bir dönem tüm gelirlerini kıl habadan sağlayan aileler, zamanla tüketicilerin kıl habaya olan ilgisinin kaybolmasıyla, şimdi ellerinde kalan nadir örnekleri çeyiz ya da atalarından kalan bir anı olarak saklamayı yeğlemektedirler.

Kıl Haba Dokumacılığı: Keçi kılından iliksiz kilim tekniğiyle, çoğu kez desensiz ve basit şekilde dokunan, en döşemesinde, palaz gibi, kapı eşliğine, halı veya kilim altına serilen dokumalara "çul", çadır yapımında, at arabasıyla ekin sapı (buğdağ, çavdar, arpa sapı), saman, ot taşımada kullanılan "geri", eşya taşımak için kullanılanlara "heybe", azık taşımak ve küçük eşyaları saklamaya yarayanlara "torba", buğday, un gibi yiyecekleri ve elbiseleri saklamak ve taşımak için faydalanılan dokumalara "çuval" ya da "haral" (büyük çuval) adı verilir (Deniz, 2000: 57). Isparta Yalvaç İlçesinde ise tüm bu sınıflamalar "kıl haba" olarak adlandırılmaktadır.

Eskiden geniş bir üretim alanı olan kıl haba dokumacılığı halı kullanılmaya başlanmadan önce halı değerinde çok kıymetli bir yere sahipti. O zamanlar Yalvaç'ın Sücüllü kasabasından gelen tüccarlar, her Pazartesi kurulan çuval pazarından (Fot.: 1), dokunmuş olan çul, çuval, heybe, yem torbalarını toplayıp İstanbul'a, İzmir'e vb. illere satmak için götürürdü (Uslu 2012). 1,5 kıl habaya gelin geldiğini söyleyen Sevim Kılıçlı'dan elde edilen bilgilere göre 7 kilo iplikten dokunan kıl habaların karşılığında 8 şinik buğday alınırdı. Bu nedenle bayanlar mutfak ihtiyaçlarını karşılamak için takas usulü değerlendirmek için kıl haba do-

* Bu çalışma, Akdeniz Üniversitesi G.S.F. Moda ve Tekstil Tasarımı Bölümü tarafından 08-10 Ekim 2012 tarihleri arasında düzenlenen "1. Uluslar arası Moda ve Tekstil Tasarımı Sempozyumu"nda bildiri olarak sunulmuştur.

* Prof., Dokuz Eylül Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi Öğretim Üyesi, Geleneksel Türk Sanatları Bölüm Başkanı, nuray.yilmaz@deu.edu.tr

** Tekstil Dokuma Tasarımcısı, ebru.catalkaya@ogr.deu.edu.tr

kumacılığı yaparlardı. En çok Yalvaç ilçesinin Müderris Mahallesi, Pazar mahallesi ve Karşı mahallesinde dokunan kıl habanın hammaddesi olan kıl, yöre halkının kendisinin yetiştirmiş olduğu keçi sürülerinden elde edilirdi. Kıl habada keçi kılının kullanılmasının amacı ise, hem soğuk, sıcak ve nemle karşı dayanıklı olması, hem de özellikle akrep, yılan, çiyen gibi zehirli böcek ve sürüngenlerden uzak tutmasıydı. Hava almadığından ve güvelenmediğinden ötürü buğdaylar, dokunan çuvalar içinde saklanırdı. Yalvaç ilçesinin Özbayat Kasabasında çoban olan Osman Bancar'dan alınan bilgilere göre Yalvaç'ta keçi sadece etinden ve sütünden faydalanmak için değil, aynı zamanda kılından ve gübresinden faydalanmak için de beslenmektedir.

Yöre halkının doğrudan kendisinin yetiştirmiş olduğu keçiler her yıl Haziran ayında kırılmaktadır. Sabah erkenden tabakhaneye gidilip, ipleri eğirmede kolaylık sağlasın diye, keçinin en uzun kolları seçilirdi. Eğer kollar kırılmış değil de keçi derisi şeklinde ise Zırnıklı olarak alınırdı. Daha sonra bozu ayrı, beyazı ayrı şekilde deriden toplanıp, bu kimyasal maddeyi temizlemek için tokmaklı yayla dövülür ve Yağcı Rastasına attırmaya götürülürdü. Kabartılarak elyaf haline gelen keçi kolları daha sonra kola dolanarak yuvarlak hale getirilir ve eğrilirdi. Yayılları silkme, çırpma veya tokaçla dövülerek temizlenmesi sırasında kopmaması için iplerinin sağlam olması gerektiğinden, iplikler çift bükümlü eğrilirdi. İplikler çift bükümlü yapılmak istenildiğinde, daha önceden (S) şeklinde eğrilen iki yumak yan yana getirilip, iplerin uçları birleştirilirdi. Bir araya getirilen ipler kirmen veya iğ ile yeniden eğrilirdi. Böylece, ipler ikinci kez bükülüp (Z) şeklini alarak sağlamlık kazanırdı.

Yörede ilk başlarda çarkın (Fot.: 2) bulunmaması nedeniyle bu işlem bir günü alırken, daha sonra çarkın Yalvaç'a gelmesi ile eğirme daha kısa sürede tamamlanmaya başlamıştır (Uslu 2012). Küçüklüğünde dokumacı annesi Pakize Mutaf'a iplik eğirerek yardım eden Yüksel Uslu'ya göre, ipler ne kadar ince eğrilirse, yaygı o derece kaliteli sayılırdı. Halkın tabiri ile "kâğıt gibi ince" ve güzel bir dokuma ortaya çıkardı. Yörede yapılan araştırmalar sonucunda iki tezgâha (Fot.: 3) rastlanılmıştır. Bu işle uğraşanlara mutaf denilmesi nedeniyle, babası Mutaf Ali'den Mutaf soyadını alan Pakize Mutaf'a ait olan tezgâh, Yalvaç Belediye Başkanı tarafından Yalvaç Kültür evi Traşzade konağında koruma altına alınmıştır. Diğeri ise Sevim Kılıçlı'nın evinin çatı katında bulunmaktadı. Kıl haba tezgâhının boyu 2,70 cm, eni ise 1,95 cm'dir. 1 cm'de 6 çözümlü ipliği bulunan dokuma örneklerinin enleri genellikle cımbaz boyundan dolayı 80- 90 cm arasında sabittir. Boyları ise, üzerinde eşit yuvalar bulunan yan ağaçlara, istenilen dokumanın boyuna göre yere paralel olan silindirin demir çubuk ile (Fot.: 4) çakılarak ayarlanmaktadır. Toplam çözümlü tel sayıları 480 ile 540 arasında değişiklik göstermektedir. Yalvaç ilçesinde halk arasında çözümlü ipi direzi olarak isimlendirilmektedir. Kıl haba da çözümlü hazırlama, halıda olduğu gibi tezgâhın üzerinde hazırlanmaktadır. Dokunmuş tarzi da halının kilim kısmının dokunmasına benzer. Bir çubuk üzerine sarılan kıl atkı iplikleri varangelen ağacının aşağı yukarı indirilip kaldırılmasıyla el ile çözümlü iplikleri arasından geçirilir ve iki el ile tutulan geniş kirkitlerle vurularak atıklar sıkıştırılır. 15- 35 yaşlarında iken kıl haba dokunmuş olan Cevriye Alp'ten alınan bilgilere göre, tezgâhlar genelde evlerin alt katına kurulurdu. Hali vakti yerinde olmayanlar hem yazın hem de kış dokuma yaparken, ekonomik durumları iyi olanlar sadece yaz mevsiminde dokuma yaparlardı. Yöredeki geleneksel inanca göre bereketli olsun diye direzi çözme işlemine Cuma günü sabah dualarla başlanırdı. Direzi hazırlanan tezgâh Cumartesi, Pazar dokunduktan sonra, parlak olsun diye üzerine su serpilir, düzgün olmaları için de, yatakların altına koyup Pazartesi günleri kurulan çuval pazarına yetiştirilirdi. Pazartesi günü erkenden gidip pazarda yer bulunurdu, yer bulmada geç kalınması durumunda dokunulan kıl haba ellerinde kalır ve haftaya satmak durumunda kalırlardı. Dokumalar alıcıya vardığında, toptancılar kimin güzel dokuduğuna bakarlardı. Zamanla Isparta halılarının yaygınlaşması ve kıl habaya olan ilginin azalmasıyla, kıl haba üreticileri pazarda alıcı bulmakta sıkıntı çekti ve ilerleyen dönemlerde üreticiler tarafından bu zanaat unutulmaya terk edildi.

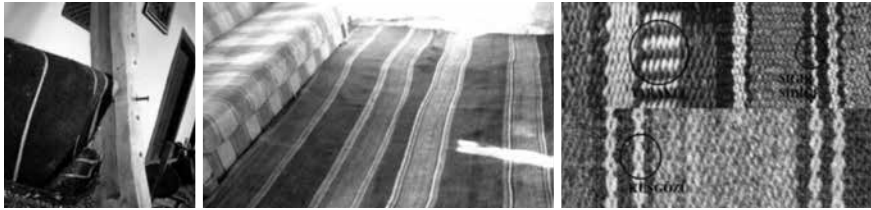
Kıl haba Oturtma ve Seyrek olarak iki grupta sınıflandırılırdı. Eğer tarak sık vurulursa oturtma, seyrek vurulursa seyrek haba denilirdi. İpten kar etmek için seyrek dokunan kıl habalar daha çok buğday koymak için ve kağınlarda buğday, çavdar, saman gibi ekinleri taşımak için kullanılırdı. Günümüzde artık üretilmeyen kıl haba ilerleyen dönemlerde halı, kilim gibi daha kıymetli sayılan dokumaların altına serilir hale de gelmiştir (Kılıçlı 2012). Kıl haba dar ve uzun şekilde dokunmaktaydı. Bu dokuma bir yaygı (Foto.: 5) olarak kullanılabildiği gibi, dokunduktan sonra her iki ucu katlanmak sureti ile kenarları dikilerek çuval olarak da kullanılabilmekteydi. Eski zamanlarda biçer- döver' den boşaltılan buğday, arpa, yulaf gibi tahıllar bu kıl çuvalarda taşınırdı. Bunlar dışında Yalvaç ilçesinde keçi kılından heybe, yem torbası, geri ve çul dokunulurdu (Kılıçlı 2012). Tefik Eşberke göre, kıldan dokunmuş büyük ebattaki yaygılar çul olarak adlandırılmaktadır. Bu yaygılar Sinop'ta Çopur, Tokat ve Gümüşhane'nin bazı köylerinde dastar veya vala, Isparta köylerinde kıl haba ismi verilmektedir. Yörede ise atların üzerine örtülen dokumalara çul, eşeklerin, semerlerin üzerine eşya taşımak için konulanlara heybe, yerde yaygı olarak kullanılanlara haba, habadan geniş ende olanlara geri, hayvanların ağızlarına geçenerlere torba, buğday, un gibi yiyecekleri saklamak ve taşımak için faydalanılan dokumalara çuval denilmektedir. 80- 90 cm enindeki habalardan 2,5 metrelik heybe, 2 metrelik çuval, atların boyuna göre de 3 metrelik çul dokunulurdu. Habaların enleri standart olduğundan siparişe göre ayrı ayrı dokunmuş olan iki parça yan yana birleştirilirdi.

Geri olarak isimlendirilen bu dokumalar daha çok çadırlarda ve kağınlarda üzerinde kullanıldığı için, desensiz ve koyu renkte dokunurlardı. Çuval ve torbalar genelde desensiz ve koyu renkte dokunmalarına rağmen isteğe göre dokumaların ortalarına desene konulabiliyordu. Heybe ve habalar da direzi çözerken koyu renklerin arasına tellerini saya saya beyaz renkte iplikler ile nahaş atarlardı (Kılıçlı 2012). Yörede nahaş olarak adlandırılan desenler kuşgözü, taraklı, sığır sidiği (Foto.: 6) olmak üzere üç sınıfta toplanmaktadır. Desenler isimlerini tamamen çağrışımlarından almaktadırlar. Çözgüleri hazırlarken kuşgözü deseni için; 3 beyaz, taraklı deseni için (1 beyaz, 1 siyah) x 6, sığır sidiği deseni içinde 2 beyaz nahaş atılmaktadır. Yalvaç ilçesinde kullanılan ipler ise keçinin sırtından elde edildiği gibi beyaz, kahverengi, boz, kırkeçi, gri, siyah gibi doğal renkleri ile kullanılmaktadır.

Sonuç: Yalvaç Belediye Başkanı Tekin Bayram'ın desteği ile Yalvaç'ta unutulmaya yüz tutmuş olan el sanatları yeniden canlandırılmaya çalışılırken, yaklaşık 50 yıl önce terkedilen bu kültür mirasımıza eskisi gibi kimse ilgi göstermemektedir. Bu araştırma da, yakın tarihimizde önemli bir yere sahipken, günümüzde işlevini yitirmiş olan kıl haba, tekrar gün yüzeyine çıkarılmaya çalışılmıştır. Geçmişte neredeyse her evde bir tezgâh varken, günümüzde ise ancak birkaç kişide bulunmaktadır. Kıl habanın ekonomik ömrünü tamamlaması ve değişen yaşam koşulları nedeniyle kıl haba dokumacılığı yeni nesillere öğretilmemiş ve genç nüfus tarafından da ilgisizlik oluşmuştur. Günümüzde halen dokumayı bilen 65- 85 yaş üstü dokumacı kadınlar bulunmaktadır. Onları kaybetmeden ortak çalışmalar ile bu kişilerin bilgi ve tecrübelerinden faydalanılmalıdır. Aksi takdirde geleneksel dokuma kültürümüzün bir parçası olan Kıl haba dokumacılığı da yok olacaktır.

Fot. 1: Yalvaç Çuval Pazarı **Fot. 2:** Ayaklı Çark'ta Cevriye Alp **Fot. 3:** Kıl Haba Tezgahı

Fot. 4: Yan ağaç ve demir çubuk **Fot. 5:** Yüksel Uslu'nun evinde yaygı olarak kullanılan Kıl Haba **Fot. 6:** Kıl Haba Desenleri

KAYNAKÇA

- B.Deniz, Türk Dünyasında Halı ve Düz Dokuma Yaygıları, AKM Başk. Yay, Ankara, 2000, s. 284.
T. Eşberk, Türkiye'de Köylü El Sanatlarının Mahiyeti ve Ehemmiyeti, Ankara YZE, Ankara, 1939, s.146.
N. Görgünay, Düğümlü Halının Öncüsü Geve/Tülü ve Benzeri Dokumalar, Sergi Yayınevi, İzmir, 2005, s. 100.
Anonim, Yalvaç, Yalvaç İlçesi, Cumhuriyetin 50. Yılı Kutlama Komitesince Hazırlanmış, Yalvaç – Çay Yolu Yaptırma ve İlçeyi Kalkındırma Derneğince Bastırılmıştır.

Kaynak Kişiler

- Alp, Cevriye (1931) Kıl haba dokuyucusu, Derleme Yeri ve Tarihi: Isparta/Yalvaç, 21 Haziran 2012.
Bancar Osman (1965) Çoban, Derleme Yeri ve Tarihi: Isparta/Yalvaç, 21 Haziran 2012.
Bayram Tekin, (1952) Yalvaç Belediye başkanı, Derleme Yeri ve Tarihleri: Isparta/Yalvaç, 9 Nisan- 21 Haziran 2012.
Kılıçlı Sevim (1945) Kıl haba dokuyucusu, Derleme Yeri ve Tarihi: Isparta/Yalvaç, 21 Haziran 2012.
Öncü Asuman (1953) annesi 'Pakize Mutaf' Kıl haba dokuyucusu, Derleme Yeri ve Tarihi: Isparta/Yalvaç, 21 Haziran 2012
Öykü Fatime (1971) Yalvaç Belediyesi Halkla İlişkiler Uzmanı, Derleme Yeri ve Tarihleri: Isparta/Yalvaç, 9 Nisan ve 21 Haziran 2012.
Uslu Yüksel (1948) annesi 'Pakize Mutaf' Kıl haba dokuyucusu, Derleme Yeri ve Tarihi: Isparta/Yalvaç, 21 Haziran 2012

Görsel Kaynakça

- Fotoğraf 1: Yalvaç Çuval Pazarı, (Yalvaç Belediyesi Arşivinden 21.06.2012'de alındı).
Fotoğraf 2: Ayaklı Çark'ın nasıl çalıştığını gösteren Cevriye ALP, (E. Çatalkaya 21.06.2012).
Fotoğraf 3: Kıl Haba Tezgahı (E. Çatalkaya 21.06.2012).
Fotoğraf 4: Dokuma boyunun ayarlanmasını sağlayan yan ağaç ve demir çubuk (E. Çatalkaya 21.06.2012).
Fotoğraf 5: Yüksel Uslu'nun evinde yaygı olarak halen kullanılmakta olan Kıl Haba (E. Çatalkaya 21.06.2012).
Fotoğraf 6: Kıl Haba Desenleri (E. Çatalkaya 21.06.2012).